

СВІДОМІСТЬ, ЇЇ ПОХОДЖЕННЯ ТА СУТНІСТЬ.

Метою даної теми є вивчення студентами сутності свідомості, засад її походження та структурних компонентів. Для цього слід окреслити етапи історико-філософського становлення обсягу поняття свідомості, дати характеристику її складових, визначити особистісний та історичний виміри її розвитку. При цьому свідомість необхідно розглядати у контексті таких форм її прояву як самосвідомість, мислення, мова. Ключовими поняттями теми є: “відображення”, “суспільна практика”, “ідеальне”, “свідомість”, “несвідоме”, “підсвідоме”, “мислення”, “мова”.

Завдання теми розкриваються через наступні питання:

1. Постановка проблеми свідомості в історії філософії.
2. Предметно-практичні засади виникнення свідомості.
3. Структура свідомості.

Постановка проблеми свідомості в історії філософії.

Розглядаючи перше питання, студентам треба зрозуміти, що проблема свідомості була однією з основних проблем філософської думки з самого початку її виникнення. Наукові теорії походження свідомості пов'язані з формами пізнання, які вивчають людину як високоорганізовану істоту. Але біологія чи анатомія людини можуть пояснити лише структурно-природні передумови, які є необхідними для виникнення свідомості. Наприклад, різні відчуття того або іншого кольору наука пояснює різною довжиною світлових хвиль, що існують поза сітківкою ока, поза людиною і незалежно від неї. Відчуття залежить від мозку, нервів, сітківки тощо. Але природничі науки не можуть пояснити причини походження свідомості, тому що такі причини – суспільно-виробнича, предметно-практична діяльність людини – не входять у

предмет природничого пізнання. Неправомірність такого розширення предмету пізнання особливо гостро проявилася у *науці про фізіологію вищої нервової діяльності*, в якій походження свідомості пов'язувалося з нейрофізіологічними процесами мозку. Тобто засади виникнення свідомості виводилися за межі суспільної практики і переводилися у площину біологічної форми матеріального руху. Отже, ця галузь пізнання втратила зв'язок з найвищими здобутками класичної і сучасної психології. *Психологія* як наука у доробках таких вчених, як С. Л. Рубінштейн, О. М. Леонт'єв, Л. С. Виготський та ін., доводила, що зародження психіки залежить від особливої форми діяльності, яка властива лише людині, а не від її фізіології.

Виведення суттєвих характеристик свідомості відбувалося протягом усієї історії філософії. *Принциповою засадою у тлумаченні свідомості стала концептуальна позиція філософів за принципом матеріалістичного (визнання первинності матеріального, що породило з себе ідеальне) та ідеалістичного (визнання первинності ідеального, що породило з себе матеріальне) світорозуміння.* У такому вигляді “основне питання філософії” (щодо взаємовідношення мислення та буття і можливості пізнання світу) сформувався в античній філософії через протиставлення Демокритом і Платоном методологічних основ способу їх філософування (як було показано у першій темі). Отже, матеріалістичний напрямок в історії філософії виводив свідомість з матеріального, а ідеалістичний напрямок виводив матеріальний світ з свідомості. Більше того, в обґрунтуванні природи свідомості матеріалістичний напрямок характеризувався глибокими суперечностями *механістичного і діалектичного матеріалізму* (див. тему № 1), а ідеалістичний напрямок – суперечностями суб'єктивного і об'єктивного ідеалізму.

Представниками механістичного матеріалізму (конституювався у мануфактурному періоді філософії Нового часу) свідомість тлумачиться через її безпосередній зв'язок з фізіологічними процесами мозку. Отже, ці філософи пояснювали свідомість з позицій природознавства.

Представники діалектичного матеріалізму доводять, що біологічні властивості людини (наявність вищої нервової системи, мозку, підкірки) є лише

природними умовами виникнення свідомості, але не є її безпосередніми засадами. Мислить не мозок людини сам по собі – мислить людина за допомогою мозку, який формується як орган, що мислить, лише в процесі практичної, матеріально-виробничої взаємодії людини з природою. В процесі виробництва умов свого існування людина відрізняється від тварини тим, що не пристосовується до навколишнього середовища і не обмежується одним видом діяльності, на який запрограмована кожна тварина. Людина підпорядковує природу своїм потребам і в цьому процесі засвоює будь-який вид діяльності – за своїми здібностями вона стає універсальною. *Отже, свідомість виникає як універсальна форма відображення тільки внаслідок зміни форм діяльності.*

Суб'єктивний ідеалізм тлумачить свідомість як таку, що передує об'єктивній реальності у вигляді індивідуальної свідомості. Так, у філософа німецької класичної доби І. Г. Фіхте первинним є “Мое Я”, яке продукує з себе “Не-Я” – об'єктивну реальність у всій сукупності її складових. Очевидно, що таке тлумачення свідомості породжує цілу низку питань: чи слід розуміти, що індивідуальна свідомість є первиною і стосовно фізичного тіла цього індивіда? І чому Фіхте був змушений поставити питання про “перше Я”, яке тлумачилося вже не як суб'єктивна свідомість і тим самим здійснив перехід до об'єктивного ідеалізму Шеллінга і Гегеля.

Отже, об'єктивний ідеалізм тлумачить свідомість як існуючу до і незалежно від матеріального світу у вигляді певної Об'єктивної Ідеї, Розуму (Платон, Гегель). Метою такої свідомості є її самопізнання, яким, за Гегелем, завершується розвиток.

Залежно від того, яка форма філософування була властива тій чи іншій епосі, а також від рівня розвитку філософії взагалі, свідомість отримувала різні тлумачення.

Давньогрецька антична філософія тлумачила (і ідеалістами, й матеріалістами) як нематеріальний феномен і переважно через моральність. Але у вченнях представників натурфілософії (Фалеса, Анаксімена, Геракліта), а пізніше у Демокріта, Епікура й Лукреція, душа тлумачилася як

породжена матеріальними стихіями. Їй надавалися при цьому деякі характеристики розуму. Особливий інтерес викликають ідеалістичні інтерпретації свідомості суб'єктивним ідеалізмом Сократа і об'єктивним ідеалізмом Платона. Сократ поставив питання про необхідність формування понятійного мислення, яке, як він доводив, є пізнанням суперечностей. Разом з тим, Сократ підкреслював функціональність свідомості як добродіяння, коли душа володіє істиною.

Платон завершив попередній період філософії тим, що сформулював проблему “душі” на засадах об'єктивного ідеалізму. Платон тлумачив душу як таку, що володіє об'єктивною істиною, а остання носить вічний та незмінний характер і диктує людині певну “лінію поведінки”. В філософії Аристотеля “душа” розглядається вже через природу мислення, яке спирається не на часткові поняття, а на загальні категорії й закони об'єктивної реальності. З його точки зору, душу не можна розглядати незалежно від тіла, вона є “внутрішньою формою живого тіла” і реалізує його сутність. Аристотель аналізує спроможність душі відчувати, уявляти і мислити.

Середньовічна філософія є релігійною філософією, тому свідомість тлумачиться нею як “душа”, в якій віра повинна поєднуватися з аргументами розуму (Філон Александрійський), але пізнання Бога є містичним, ірраціональним. Пізніше, в філософії Тертулліана, віра вже буде протиставлятися розуму, якому відмовляється у спроможності дослідити основи Бога і віри. Представники схоластичного напрямку цього періоду (Еріугена, Кентерберійський), а також Абельяр, Фома Аквінський як представники *ідеалістичного реалізму* вважали поняття реально існуючими. Фома Аквінський обґрунтовує можливість душі виходити за межі тіла, а цим підтверджувалася і можливість її повернення в тіло. Тим самим обґрунтовувалася *ідея воскресіння*. На відміну від реалістів, представники *номіналізму* (Дунс Скот, Р. Бекон, У. Оккам) стверджували, що поняття не існують реально, а є іменами речей.

В епоху Відродження проблема свідомості (особливо у представника раннього Відродження Мірандола) тлумачиться як інтелектуальна засада могутнього потоку творчості, який притаманний людині. В “Трактаті про безсмертя душі” філософ Помпанацці ставить проблему *розумності душі* в християнському звучанні. В філософії М. Кузанського і Дж. Бруно розум отримує нові значення. Кузанський стверджував, що діалектичним є лише той розум, який спроможний пізнати Бога. За Бруно, можна говорити про Світову душу як здатність матерії утворювати будь-які форми. Він тлумачить душу як таку властивість світу, яка сходиться до Мислячого духу. А Світова душа, за Бруно, знаходиться не поза межами світу, а в ньому самому як його власна внутрішня форма.

Філософія Нового часу розвивається у тотожності з науковим пізнанням. Це спричинило особливості у тлумаченні природи свідомості. Оскільки наука Нового часу базується на досвіді та експерименті, то більшість філософів цього часу виходять з незалежності розуму від віри і науки від релігії. Їх (починаючи від Галілея і продовжуючи Декартом, Ф. Беконем, Лейбніцем, Спінозою) інтереси переміщуються в теорію пізнання, логіку та методологію науки. Це означає, що свідомість вперше стає предметом наукового пізнання. Так, Ф. Бекон пише “Новий Органон”, у якому піднімає на новий рівень проблеми логіки і виводить чотири ідоли пізнання; Т. Гоббс розриває свідомість між емпіризмом та раціоналізмом і тому закладає основи дуалізму; Д. Локк виводить свідомість з чуттєвості і стверджує: “немає нічого в розумі, чого б не було у відчутті”. Р. Декарт викладає свою концепцію рівнів пізнання в роботі “Міркування про метод”; в об’єктивному ідеалізмі Лейбніца ідеальне тлумачиться як духовність, що притаманна монадам, які є основами світу. Лейбніц розрізняє монади, яким властива лише перцепція (пасивне і неусвідомлене сприйняття), і монади-душі, яким властива аперцепція (наділені свідомістю). Особливе значення для подальшого розвитку філософії має концепція Спінози про ідеальне, яке тлумачиться як атрибут – невід’ємна властивість субстанції.

Філософи французького Просвітництва (Вольтер, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Д'Аламбер, Д. Дідро, П. Гольбах, Ж. Ламетрі, Е. Кондільяк, К. Гельвецій) залишаються механіцистами в тлумаченні походження свідомості. Але внаслідок того, що філософія цього періоду характеризується спрямованістю на вирішення соціальних проблем, свідомість розглядається на рівні співвідношення суспільного буття і суспільної свідомості. Звідси виникла антиномія: з одного боку, стверджували філософи цього часу, обставини породжують “точки зору” а з іншого – точки зору впливають на матеріальний світ. Розв’язання цієї суперечності з позицій механістичного матеріалізму було неможливим.

Отже, в наступній – німецькій класичній – філософії (І. Кант, І. Фіхте, Ф. Шеллінг, Г. Гегель) проблема свідомості й сама свідомість стає предметом ідеалістичного тлумачення. Але такі інтерпретації свідомості та мислення мали величезне значення для пізнання їх універсальної природи, адже тільки ідеалізм, особливо в його об’єктивній формі, спроможний обґрунтувати природу мислення через універсальні закони і категорії. Діалектичний матеріалізм (К. Маркс, Ф. Енгельс) вивів матеріалістичні підстави походження свідомості, використавши теоретичні засади ідеалістичних систем попередників.

Предметно-практичні засади виникнення свідомості.

Розглядаючи друге питання, студентам необхідно зрозуміти, що феномен свідомості безпосередньо пов’язаний з такою властивістю матерії як *відображення*. Але свідомість виступає *соціальною формою відображення*. Тому *свідомість* є ключовим поняттям філософії, соціології та психології і *визначає людську спроможність ідеального відтворення реальності, а також механізми та форми такого відтворення*. Оскільки ж людина має історичне походження, то й феномен свідомості може адекватно розумітися в контексті розвитку матеріального світу взагалі. Тому видатний філософ Нового часу Б.

Спіноза визначав свідомість як *атрибут субстанції*, тобто як необхідну, суттєву та невід'ємну властивість матерії. Отже, у своєму розвитку матеріальний світ закономірно досягає такої форми самовідображення, якою є свідомість. Тому ідеальне і є суб'єктивним образом об'єктивної реальності, відображенням зовнішнього світу у формах діяльності, свідомості і волі людини. Свідомість ніколи не може бути чимось іншим, як усвідомленим буттям, а буття людей є реальний процес їхнього життя. В цьому розумінні не свідомість визначає буття, а буття визначає свідомість. Наші відчуття, наша свідомість є лише *образом* зовнішнього світу, а відображення не може існувати без відображуваного, але відображуване існує незалежно від того, що відображає. Що являє собою відображення? Як всезагальна властивість матеріальних об'єктів, відображення є зміною, реакцією, зліпком будь якого предмету, або явища, які взаємодіють з іншими предметами чи явищами. Ця реакція завжди знаходиться у певній відповідності або подібності з тією чи іншою стороною предмета, який діє на інший предмет.

Оскільки свідомість є суто суспільним явищем, то вона народжується виключно у суспільній формі матеріального руху. А суспільною формою матеріального руху є предметно-практична, матеріально-виробнича діяльність суспільства у цілому і людини як компонента продуктивних сил. Якщо кожна форма матеріального руху містить у собі всі інші у “знятому” вигляді: механічна форма руху є переміщенням макротіл, фізична – механікою молекул, хімічна – фізикою атомів, біологічна – фізикою клітин, то предметно-практична діяльність суспільства і людини характеризується тим, що вона є універсальною взаємодією з природою у цілому – в розумінні усіх її матеріальних форм руху, включаючи і саму себе як суспільну форму руху матерії. І якщо в попередніх формах матеріального руху перехід однієї форми в іншу здійснюється стихійно, то перехід одних речей в інші на рівні суспільної форми матеріального розвитку – практику – здійснюється:

- а) свідомо – через усвідомлену людиною мету своєї діяльності;
- б) опосередковано – через сукупність суспільних відносин.

Таким чином, принциповою особливістю суспільної практики є її універсальність, а свідомість як універсальна форма відображення світу може виникати лише в універсальних підставах. Чому, наприклад, діяльність тварини не можна ототожнювати з діяльністю (практикою) людини, адже організованість діяльності тварин не можна заперечувати – досить згадати високий рівень природної організації діяльності бджіл, мурах та інших тварин. Коли постає питання про таку відмінність діяльності людського суспільства та тварин зазвичай дається відповідь, що людина відрізняється від тварин тим, що вона є розумною істотою. Але така відповідь породжує знов питання: а чому саме людина є розумною істотою? Звідки в неї виникає здатність мислення?

Для повної відповіді необхідно виявити основу виникнення людської свідомості, тобто знову звернути увагу на якісні риси людської практики. Основною рисою, що відрізняє практику людини від діяльності тварини є те, що людина підкорює світ, підпорядковує його собі залежно від власних потреб. Таким чином, людина спроможна оволодіти безкінечною кількістю форм діяльності. Тварина від природи запрограмована на один єдиний вид діяльності й ніколи в принципі не може оволодіти іншим. В цьому розумінні людина підкорює собі навколишній світ, тварина пристосовується до навколишнього світу. Людина може жити в будь-яких обставинах, а тварина може жити лише в умовах, на які вона запрограмована біологічно, адже вона не спроможна усвідомити і підкорити невідповідні її природним потребам обставини. Саме тому, на відміну від тварин, людина є істотою універсальною. Людина усвідомлювати свої потреби, а тварина діє інстинктивно. Спосіб існування тварини залежить від діяльності її природних рефлексів та рефлекторного реагування на навколишнє середовище. Таким чином, тварина запрограмована на один вид діяльності і, тим самим, не є і не може стати універсальною. Отже, як доводить вітчизняний філософ Б. О. Парахонський, не зважаючи на елементарні прояви у неї “протоісторичного індуктивного адаптування до реальності”, тварина не може стати свідомою істотою.

“Ключовим пунктом” у виведенні людиною себе “з тваринного царства” та становлення неї свідомою істотою є те, що, на відміну від тварин,

діяльність яких направлена безпосередньо на здобування і вживання їжі, людина створює знаряддя праці, яке використовується опосередковано – як засіб виробництва їжі і умов існування. Отже, тварина пристосовується під природу, а людина переробляє природу відповідно до своїх потреб. Саме у цьому опосередкованому (абстрактному у тому розумінні, що знаряддя праці не споживається фізіологічно) акті виробництва і виникає така ідеальна абстракція як свідомість.

Таким чином, розуміння суспільної предметно-практичної, виробничої практики людини у тому, що вона стає розумною істотою тоді, коли виробляє щось, що до неї у природі не існувало. Це “щось” є знаряддя праці, яке виробляється з природних засобів, але має виключне виробниче значення. Не випадково людина виникає історично не на півночі, де могли вижити виключно ті види тварин, які були пристосовані до жорстких природних умов, і не на півдні, де було досить їжі, щоб тваринам не бути вимушеними виробляти щось додаткове, а саме в ареалі середньої полоси земної кулі де умов для існування одночасно було і достатньо, і недостатньо. Отже, в знаряддях праці суспільна діяльність отримує своєрідну форму накопиченого досвіду людського колективу, який стає за часом естафетою суспільного розвитку взагалі в формі продуктивних сил. Оскільки ж суспільна практика носить свідомий характер, то свідомість виступає ідеальним знаряддям праці, адже практика людини не може здійснюватися поза усвідомленням своєї мети.

Наведемо істотні риси предметно-практичної діяльності, які зумовлюють виникнення і розвиток свідомості. У первісному значенні праці предметно-практична діяльність має такі риси:

1. Праця характеризується перш за все ідеальним усвідомленням митця власної подальшої реалізації;
2. Праця починається із ідеальним відображенням та уявленням результату своєї реалізації;
3. Праця має і матеріальну форму за своїм здійснюванням як у виробничій сфері, так і в теоретичній;

4. Праця є процес, який відбувається між людиною та природою, в якому людина своєю діяльністю опосередковує, регулює та контролює “обмін речовин” між суспільством та природою.

З таких характеристик слідує наступне: чим більший рівень розвитку предметно-практичної діяльності суспільства і людини, тим більший рівень розвитку суспільної і індивідуальної свідомості. І навпаки, рівень розвитку суспільної і індивідуальної свідомості стає логічною підставою для подальшого розвитку суспільної практики “зі знанням справи”.

Існує індивідуальна і суспільна свідомість. Разом з тим, ці її форми не є абсолютно ізольованими одна від одної – не існує індивідуальної свідомості без суспільної, як і навпаки. Але невірно тлумачити суспільну свідомість як певну суму “індивідуальних свідомостей”. Так і індивідуальну свідомість не можна розуміти як відособлений “екстракт” суспільної свідомості – вони є тотожністю протилежностей, що взаємообумовлюють і взаємозбагачують одна одну.

Разом з тим, предметно-практичні засади виникнення свідомості проявляються й у виявленні *активності свідомості по відношенню до буття – свідомість не тільки відображає буття, але виступає умовою його активного відтворення*. Таким чином, у процесі суспільної життєдіяльності – матеріального та “духовного” виробництва – процес взаємообумовлення свідомості та буття є безперервним – не тільки буття продукує свідомість, але й свідомість продукує буття. Тому питання про первинність буття по відношенню до свідомості має сенс лише у аспекті *що з чого виникло історично*. В реальному процесі життя свідомість і буття постійно взаємопереходять одне в інше – свідомість стає засадою життєдіяльності людини і суспільства. Тому, відмінністю свідомості від інших (які властиві всім попереднім формам матеріального руху) форм відображення полягає в тім, що вона виступає умовою *свідомої діяльності людини* у реалізації її потреб.

Структура свідомості.

Розглядаючи третє питання, студенти мають виявити структурні компоненти свідомості. Відрізняють чуттєво-емоційний, емоційно-вольовий та абстрактно-логічний компоненти свідомості. *Чуттєво-емоційний* частіше за все пов'язується з “несвідомим”, яке неправомірно ототожнюється з “підсвідомим”. Більше того, “несвідоме” тлумачиться зазвичай у тому значенні, який йому надавав З. Фрейд. В роботі ““Я” і “Воно”” Фрейд структурує свідомість (а точніше – психіку) через виокремлення “Воно” (ід), “Я” (его) та “Над-Я” (супер-его). Під “Воно” розумілася найбільш примітивна інстанція, яка охоплює генетично первісне, що підкоряється принципу насолоди і нічого не знає ані про реальність, ані про суспільство. “Воно” з самого початку ірраціональне й аморальне. Його вимогам повинно підкорятися “Я”. “Его” слідує принципу реальності і є посередником між стимулами, що йдуть з середовища, та з глибин організму. До функцій “Его” відносяться самозбереження, збереження в пам'яті досвіду зовнішніх впливів, уникнення загрозливих впливів, контроль над вимогами інстинктів, які надходять від “Воно”. “Супер-его” є джерелом моральних і релігійних почуттів, своєрідним “агентом”, що контролює і задає систему норм поведінки.

Виведення цієї концепції зі сфери ідеального та її перенос у сферу психоаналітики було закономірним, адже Фрейд “звільняє” несвідоме від соціального простору культури. Останній тлумачиться як такий, що пригноблює прагнення людини до насолоди і протистоїть йому.

У такому випадку залишається відкритим питання: чи було несвідоме у первісної людини і чи є воно у дитини цим “прихованим” від культури тягарем нездійснених насолод? Очевидно, що Фрейд неправомірно обмежує несвідоме формами біологічного, які містять в собі некультурний зміст переходу людини від інстинктів тваринного світу до культури. Насправді, несвідоме є сходинкою у становленні психіки, а його фрейдівський варіант характерний для *нездорової психіки*. Як перехідна форма до свідомості, несвідоме містить у собі багатозначну систему взаємообумовленості чуття, відчуття та первісних уявлень.

До підсвідомого можна було б віднести інтуїцію, оскільки чуттєва свідомість (починаючи з “усвідомленого інстинкту”) сприйняття зумовлює емпіричність цього рівня, де предмети сприймаються як самостійні, відокремлені, поза внутрішніми зв'язками. Це рівень «чуттєвої свідомості», який, за Гегелем, нашоюхується на суперечність предмету, але не може собі пояснити позитивне значення цієї суперечності. Чуттєва свідомість на початку є усвідомленням *найближчого природного середовища* і усвідомленням обмеженого зв'язку з іншими людьми та іншими предметами. В цьому процесі утворюється уявлення як підсвідома форма узагальнення цілісності предмету. Воно зводиться до чуттєво-наочного образу предмету, має певне символічне навантаження і може претендувати на підсвідоме узагальнення як операції мислення. Таке уявлення відбувається як “згорнутий” умовивід, а він “закріплюється” у інтуїтивному вигляді. Ось чому “підсвідоме” закріплюється у вигляді інтуїції, котра, в свою чергу, отримує багато значень: 1) миттєвої ідентифікації об'єкту, феномену або символу; 2) чіткого розуміння значення та зв'язків у безпосередності знаків; 3) легкість визначення змісту об'єкту сприйняття. Інтуїція як уявлення означає: 1) спроможність репрезентувати в іншій формі те, що сприймається (так звана геометрична інтуїція); 2) здатність формувати метафори, тобто показати ідентичність окремого об'єкту з ознаками виду, до якого він належить; 3) інтуїція як творче уявлення (натхненність).

Емоційно-вольовий компонент свідомості пов'язаний з її роллю в активному конструюванні дійсності, адже воля є свідомим і цілеспрямованим регулюванням людиною своєї діяльності. В цьому процесі воля постає історичною за змістом та направленістю. “Усі планомірні дії тварин не змогли накласти на природу печатку їх волі. Це змогла зробити лише людина” (Ф. Енгельс). Зміст обумовлюється характером потреб людини та способів їх реалізації. Тому емоційно-вольовий компонент свідомості залежить як від рівня розвитку цих потреб, так і від рівня їх адекватного усвідомлення.

Абстрактно-логічний компонент свідомості характеризується спроможністю людини усвідомити сутність речей через їх осмислення поза безпосереднім чуттєвим спостереженням. Тому свідомість не існує поза

мисленням та мовою. Отже, якщо виводити особливості *свідомості*, *мислення* та *мови*, то вони виступають явищем одного порядку, оскільки не існують незалежно одне від одного. Разом з тим, вони відрізняються за формою виявлення. Якщо *свідомість* констатує собою наявність соціального відображення, то *мислення* постає *процесуальним відображенням*, тобто *таким, що рухається за логікою виникнення, розвитку та розв'язання суперечностей об'єктивних предметів*. Саме тому Сократ намагався підштовхнути учасників діалогу до розуміння суперечностей предметів та явищ, на які було направлене пізнання, а І. Кант формулював сутність мислення як людську *спроможність судження*. Вищою метою мислення є *діалектичний спосіб розуміння світу*. Тому питання “що є мислення?” є питанням “що таке розум?” – мислить кожна людина, але відсутність діалектичного способу мислення консервує її свідомість у межах дурості.

Мова є практичною свідомістю. Мова виникає на певному етапі розвитку предметно-практичної діяльності людства, коли у первісних людей виникла потреба щось сказати один одному. Така потреба породжувалася необхідністю такої організації спільної діяльності, коли накопичений досвід вимагав *інформаційного узагальнення та передачі іншим*. Тому мова формувалася як вербально-ідеалізована культура, в якій закріплювався суспільний досвід. В цьому аспекті розрізняють *мову та мовлення*. *Мовлення – це моментально актуалізована мова*. Момент безпосередньої дії мови як розпредмечування ідеалізованої культури та сплетення його із конкретним аспектом предметно-практичної діяльності і є найважливішою особливістю мовлення як серцевини комунікативного процесу. Мова як категорія бере на себе інформаційну та дієву сторону передачі досвіду практичної діяльності. В мовленні відбувається індивідуалізація загального процесу. Відстежити цей процес індивідуального формування мовлення дає можливість наявних законів опанування дитиною мовленням.

Предмет і зміст діяльності виражає себе в мові як “в безпосередньому бутті мислення”. Але мова не є чистою ідеальністю. Вона є лише формою самовираження ідеального, його вербальним буттям. Тому неопозитивізм,

котрий ототожнює мислення (ідеальне) з мовою, з системою термінів та суджень, повторює помилку, про яку вже говорилося. Матеріальне ж дійсно “пересаджується” в людську голову, а не просто в мозок як орган тіла індивіду, по-перше, лише в тому випадку, якщо воно (ідеальне) виражено безпосередньо у загальнозначущих формах мови (які розуміються у широкому сенсі, включаючи мову схем, моделей тощо); по-друге, якщо воно трансформувалося на активну форму діяльності людини з реальним предметом. Отже, предмет виявляється ідеалізованим лише там, де виникла (сформувалась, створена) спроможність активно моделювати його через працю, спираючись на “мову слів та схем”, де сформована спроможність суспільного суб’єкту активно перетворювати слово на справу, а через справу – на інший предмет. Таким чином відбуваються метаморфози: предмет – справа – слово – справа – предмет. Переконавання у істинності походження мови з предметно-практичної діяльності людини може зміцнюватися наступним спостереженням – те, що мають передати одна одній тварини може передаватися і без вербального мовлення. В природному стані жодна тварина не страждає від невміння розмовляти, або розуміти людське мовлення. Це тому, що “досвід” тварини обмежується її природною запрограмованістю на певну форму існування і на інші способи існування тварина не здатна.

Абстрактно-логічний рівень свідомості виникає внаслідок утворень перших абстракцій на рівні чуттєвої свідомості. В свою чергу, він має два підрівні: розсудок та розум. З чого складаються ці підрівні і який зміст та закономірності реальності пізнаються ними?

Як компонент свідомості, *розсудок* є характерним для природознавства. В цьому відношенні його обмеженість зумовлюється обмеженістю виокремлення науки на окремі галузі. Коли ж розсудкові приписується самодостатність, він розкривається як неспроможний дати людині об’єктивне знання про закономірності розвитку об’єктивної реальності. В цьому розумінні розсудок виступає обмеженою формою буденної свідомості. А подолання таких обмеженостей має місце лише у розвитку розуму.

Розум як абстрактно-теоретичне пізнання базується не на формально-логічному, а на діалектичному способі мислення. Отже, методом розуму виступає діалектика. Звідси стає зрозумілим, що на рівні розуму мислить людина, котра всезагальні закони та категорії розвитку (див. Тему “Закони та категорії діалектики”) перетворює на свою суб’єктивну властивість, на спроможність власного мислення. Отже, усвідомлювати світ на рівні розуму означає мислити його фундаментально, відповідно до його законів, які стають законами суспільної практики, людської життєдіяльності і, отже, законами пізнання та мислення. Це означає, що розум є мисленням на рівні категорій та фундаментальних законів об’єктивної реальності, коли усвідомлюється сама сутність речей та явищ. Таким чином, закони і категорії діалектики (розвитку) повинні стати на рівні розуму стрижнем свідомості як умови здійснення людської сутності у взаємозв’язку всезагального і одиничного розвитку.

Свідомість не може розглядатися поза *самосвідомістю*. Інакше вона буде розумітися як просте відображення реальності, не спрямоване на саму людину. Отже, самосвідомість є свідомістю, “предметом” якої стає сама людини з її сутнісними властивостями. Самосвідомістю людини виступає не просто самоусвідомлення її як окремої істоти, а є поглибленням людини до пізнання її власної сутності. Таке самоусвідомлення виступає фундаментальною ознакою можливості людини в її істинному статусі.

Самосвідомість не може існувати поза свідомістю, але свідомість (як обмежена) може існувати поза *сутнісною самосвідомістю*. В останньому випадку ми маємо справу з істотою, котра не пройшла через абсолютно необхідні сходинки власного становлення.

Виникнення свідомості містить у собі у “знятому вигляді” (див. тему № 3 – “закон заперечення заперечення”, категорія “зняття”) складний процес розвитку живих істот до мислячих. Цей процес постійно повторюється у становленні кожної людини від народження до виникнення свідомості.

Самосвідомість є вищим рівнем свідомості і, на відміну від останньої, направлена на саму людину. Психологія, феноменологія і філософія відрізняють три рівня самосвідомості:

Перший рівень самосвідомості виникає приблизно у трьохрічному віці, коли дитина усвідомлює себе як індивід. Якщо до цього віку вона говорила про себе в третій особі, то тепер вона починає себе називати займенником “Я”. Це індивідуально-психологічна самосвідомість як відособлення дитини від навколишнього (природного і соціального) середовища.

Другий рівень самосвідомості зумовлюється суперечностями, які переживаються у так званому “перехідному віці” і супроводжується самоусвідомленням молоді людини як соціальної істоти. Звідси “максималізм”, “ідеалізм”, болюче переживання суспільної несправедливості і бажання взяти участь у її подоланні.

Третій рівень самосвідомості пов’язаний безпосередньо не з віком людини, а зі способом її мислення. Це філософська самосвідомість як така, що являє собою *теоретичне усвідомлення людиною власної сутності*. В цьому самоусвідомленні не зникають попередні рівні – вони повинні бути до розвиненими до культурного відношення людини до самої себе і до інших. Тому філософська (теоретична) самосвідомість має своєю передумовою усвідомлення людиною *сутнісної рівності всіх людей, коли Я=Я*. Через цей культурний код відношення до іншої людини розкривається відчужена природа соціальної нерівності в усіх її – економічних, політичних, культурних, ідеологічних – вимірах.

Залежно від вищеназваних суспільних форм нерівності людей, які блокують і консервують у стані відчуження їх сутісну рівність, можна прослідкувати три типові форми перекручення самосвідомості. Тобто їх перекрученість полягатиме у порушенні принципу “Я=іншому Я” як базового принципу сутнісної самосвідомості людини. Першою формою такої перекрученості буде *гіперсамосвідомість*, коли одне “Я” поставить себе вище за інше “Я” і тлумачить себе як “Над-Я”. Такий варіант самосвідомості представлений у філософії Ніцше. Регресивність його концепції виявила себе повною мірою тим, що на цю філософію орієнтувався фашизм. Другою перекрученою формою самосвідомості є порушення принципу “Я=іншому Я” у протилежному значенні, а саме як *“комплекс неповноцінності”*. Це

індивідуально-регресуюча форма самосвідомості у самооцінці та співвідношенні з іншими людьми. Третя перекручена форма самосвідомості характеризується станом “Я менше за самого себе”, коли має місце *індивідуально-регресуюча самосвідомість*.

Внутрішній зміст і критерій розвитку самосвідомості можна визначити словами Гегеля: “По тому, чим задовольняється дух, можна судити про його втрату”. Отже, кожна людина повинна корегувати розвиток своєї самосвідомості загальнозначущими імперативами. За інших умов вона втрачає свої орієнтири і деградує у “свідомість без самосвідомості”.

Основні терміни

Ідеальне – суб’єктивний образ об’єктивної реальності, тобто відображення зовнішнього світу в формах діяльності людини, в формах її свідомості і волі.

Відображення – всезагальна властивість матеріальних об’єктів, яка проявляється як зміна, реакція, зліпок будь якого предмету чи явища, які взаємодіють з іншими предметами та явищами. Ця реакція завжди знаходиться у певній відповідності або подібності з тією чи іншою стороною предмета, який дії на інший предмет.

Свідомість – спроможність людини відтворювати дійсність у ідеальній формі. Існують дві форми свідомості – індивідуальна та суспільна.

Діяльність –

Суспільна практика – суто людський тип діяльності, який характеризується універсальним підпорядкуванням природи до матеріальних і теоретичних потреб людини, а також своїм усвідомленим характером щодо мети, способу здійснення та споживання результатів такої діяльності.

Мислення – процес відображення об’єктивної реальності. Мислення складає вищу ступінь людського пізнання, оскільки виводить знання про суттєві зв’язки між явищами. Воно здійснюється як пізнання, що рухається від явища до

сутності. Мислення де способом пізнання того, що не лежить на поверхні явищ і не сприймається органами чуття.

Мова – матеріальна форма здійснення процесу мислення. Через мову особисті досягнення стають досягненнями всього людства. Мова є універсальною формою вираження думок. Відрізняють природні і штучні мови.

Мовлення –

Спілкування –

Питання та завдання для самоконтролю.

1. Чи може сформуватися свідомість у сліпоглухонімих дітей, якщо сформувати у них навички предметно-практичної діяльності?
2. На прикладі мультфільму “Мауглі” поясніть, чи може стати дитина розумною істотою, якщо вона виросла серед тварин?
3. Які питання дитини засвідчують, що в неї сформувалася свідомість і які свідчать про те, що в неї сформувалася самосвідомість?
4. Що означає “мислити абстрактно” і “мислити конкретно”?
5. Чим відрізняється мова жестів від вербальної мови?
6. Чому закони розвитку не можуть сприйматися на чуттєвому рівні?
7. Обґрунтуйте твердження Гегеля, що “істиною свідомості є самосвідомість” (Гегель Г. В. Ф. *Енциклопедія філософських наук. Т. 3. Феноменологія духа.* – М.: Мысль, 1977. – С.233)
8. Як слід розуміти зауваження Гегеля про те, що “...античні народи – греки та римляни – ще не піднеслися до поняття абсолютної свободи, адже вони не пізнали ще того, що людина як така – подібно до цього всезагального “я”, як розумна самосвідомість” – має право на свободу. Скоріше людина тільки тоді визнавалася у них вільною, коли вона народжувалася вільною. Отже, свобода у них визначалася як дещо природне. Ось чому в їх вільних державах існувало рабство і у римлян виникали війни, в яких раби намагалися добитися для себе свободи – визнання за ними їх вічних людських прав” (Гегель Г. В. Ф.

Энциклопедия философских наук. Т. 3. Феноменология духа. – М.: Мысль, 1977. – С.245)

9. Обґрунтуйте твердження Канта: “Якщо з емпіричного пізнання виключити будь яке мислення (через категорії), то не залишиться ніякого знання про той чи інший предмет, так як за допомогою лише одних наочних уявлень ніщо не осмислюється...” (Кант И. Критика чистого розуму. – С-Пб.: «ТАЙМ-АУТ», 1993. – С.188-189)

Література

Основна:

ФІЛОСОФІЯ: Підручник /І.В. Бичко, І.В. Бойченко, ін. - К., 2001. – С. 143-161.

ФІЛОСОФІЯ: Посібник для студентів вищих навчальних закладів /Причепій Є.М., Черній А.М., Гвоздецький В.Д., Чекаль Л.А. – К.: Академія, 2001. – С. 317-335.

Додаткова:

ФІЛОСОФІЯ. Навчальний посібник / І.Ф. Надольний, В.П. Андрущенко, І.В. Бойченко, В.П. Розумний та ін. / за ред. І.Ф. Надольного. – К., 2001. – 457 с.

ИЛЬЕНКОВ Э. В. Диалектическая логика. – М.: Политиздат, 1984. – С. 26-55.

НЕЛЬГА О. Самосвідомість особистості і її етнічний зміст // Філософ. і соціол. думка. – 1993. – № 7,8.

Першоджерела:

ГЕГЕЛЬ Г.В.Ф. Кто мыслит абстрактно?// Работы разных лет. В 2-х т.- Т.1-М.: Мысль,1970.-389-394.

ГЕГЕЛЬ Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. Т. 3. Феноменология духа. – М.: Мысль, 1977. – С. 218-250.

КАНТ И. Критика чистого разума – С-Пб.: «ТАЙМ-АУТ», 1993. – С.188-189.

ФРЕЙД З. Психология бессознательного. - М., 1989. – С. 425-439.

ЭНГЕЛЬС Ф. Роль труда в процессе превращения обезьяны в человека.-
Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. 20.- С. 486-489.

ЮНГ К. Об архетипах коллективного бессознательного // Вопросы философии. – 1988. – № 1.